

Terug naar de oorsprong? (2)

Het tafelgebed in de oecumenische orde van dienst in historisch perspectief

In de vorige aflevering van Muziek & Liturgie schetste Jan van Biezen de historische ontwikkeling van de intrede in de oecumenische orde van dienst in de PKN. Hij voerde daarbij een pleidooi voor een korte, bondige intrede, onder het motto 'terug naar de oorsprong'. In dit tweede deel van zijn artikel richt hij zijn pijlen op het tafelgebed en breekt hij een lans voor de Apostolische Traditie. Die levert ons een kernachtige gebedstekst met een oecumenische reikwijdte.

De Vroege Kerk

In het vierde hoofdstuk van de *Traditio Apostolica*, een kerkorde uit de derde eeuw, vinden we het eerste, in zijn geheel geformuleerde, eucharistische gebed. Het heeft een eenvoudig doorlopende structuur, zonder onderbrekende acclamaties: dialogische proloog, dankzegging, instellingswoorden, gedachtenis (anamnese), aanroeping van de Heilige Geest (epiclese) en lofprijzing. Het gebed heeft het karakter van een *dankzeggend gedenken*, de aanroeping van de Heilige Geest heeft meer betrekking op het handelen van de kerk dan op het brood en de wijn zelf. Waarschijnlijk is dit gebed min of meer de oervorm van latere uitgebreide versies. De volledige overgeleverde tekst, die volgt op de wijdingsliturgie van een bisschop, luidt als volgt:

Als hij tot bisschop is gewijd, zal iedereen hem de vredeskus geven, en hem eerbiedig begroeten, want hij was er geschikt voor bevonden. Dan zal de diaken de gaven overhandigen en hij zal zijn hand erop leggen en danken, met alle ouderlingen, zeggende: De Heer zij met u. En allen antwoorden: En met uw geest. De bisschop zegt: Verheft uw harten. Het volk antwoordt: Wij hebben ze bij de Heer. De bisschop zegt: Laten wij dank brengen aan de Heer. Het volk antwoordt: Dat is waardig en goed. De bisschop vervolgt dan: Wij danken U, o God, door uw geliefde Zoon Jezus Christus, die Gij, toen de volheid der tijden was gekomen, tot ons gezonden hebt als Redder en Verlosser en als Verkondiger van uw wil, die uw onafscheidelijk Woord is, door wie Gij alle dingen hebt gemaakt, en die Gij in uw welbehagen gezonden hebt uit de hemel in de schoot van een vrouw, die werd ontvangen door haar en mens is geworden en zich heeft geopenbaard als uw Zoon, geboren uit de Heilige Geest en de Maagd. Die, om uw wil te volbrengen en ons te maken tot uw uitverkoren, heilig volk, zijn handen uitstreckte toen Hij voor ons leed, om allen die in U geloven van het lijden te verlossen. Die, toen Hij vrijwillig het lijden op zich nam, om de dood zijn macht te ontnemen en de ketenen van de duivel te verbreken, om de onderwereld te vertreden en de rechtvaardigen tot het licht te brengen, om de voltooiing te brengen. en de opstanding te openbaren, het brood nam en U dankte en sprak: 'Neemt, eet, dit is mijn lichaam dat voor u gebroken wordt.' Eveneens nam Hij de beker en sprak: 'Drinkt allen hieruit, dit is mijn bloed dat voor u vergoten wordt. Zo dikwijls gij dit doet, doet het tot mijn gedachtenis.' Daarom, zijn dood en opstanding gedenkend, komen wij tot U met dit brood en deze beker, dankend U dat gij ons waardig hebt gekeurd om voor uw aanschijn te staan en U te dienen als priesters. En wij bidden U uw Heilige Geest neer te zenden op de gaven van uw Heilige Kerk. Verzamel haar tot eenheid en geef dat allen die deze gaven ontvangen, vervuld worden met de Heilige Geest tot versterking van hun geloof in de waarheid, zodat wij U mogen loven en verheerlijken door uw Zoon Jezus Christus, door wie de heerlijkheid en eer is aan de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, in uw Heilige Kerk, nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen, Amen.

De Kerk na Constantijn

De bekering van Constantijn de Grote († 337) heeft grote veranderingen in de Kerk tot gevolg gehad. Het aantal christenen groeide snel, zodat aan het eind van de vierde eeuw vrijwel iedereen in het rijk christen geworden was. In plaats van kleine gemeenten in huiskerken

stroomden nu de massa's de nieuwgebouwde kerken en basilica's binnen. Dit leidde ertoe dat ook het ceremonieel zich uitbreidde en, zeker in de Oosterse Kerk, de liturgie met veel pracht en praal gevierd werd, onder invloed van het hofceremonieel: uitbundige kleding, wierook, grote kandelaars, enz. De liturgie werd steeds ingewikkelder en woordenrijker.

Omstreeks 400 was het reeds algemeen gebruikelijk, de dankzegging in het eucharistisch gebed te onderbreken met het *Sanctus*. In de zesde eeuw werd het *Benedictus* daaraan toegevoegd. Verder zijn al in een vroeg stadium, tussen de anamnese (gedachtenis) en de lofprijzing aan het slot, de zogenaamde *intercessiegebeden* erbij gekomen. Dat zijn de gebeden waarin tot uitdrukking wordt gebracht dat de maaltijd wordt gevierd in gemeenschap met de hele kerk, in hemel en op aarde. Het gebruik om het Onze Vader te bidden aan het eind van het eucharistische gebed was reeds in de tijd van Augustinus vrijwel algemeen.

Vrees en beven

Tegelijkertijd kwam bij de eucharistie de nadruk meer te liggen op het ontzagwekkende wonder tijdens het door de priester uitgesproken gebed dan op het dankzeggende gedenken. Dit ging in de Oosterse Kerk gepaard met het naar voren komen van de noties 'vrees' en 'beven'. '*De dienst voor U is groot en vreeswekkend*' bidt de priester bij de Grote Intocht, de intocht met brood en wijn. Zo ontstond er een steeds groter wordende afstand tussen clerus en leken. Dit kwam ook tot uitdrukking in de inrichting van de kerkgebouwen, met een sanctuarium dat uitsluitend voor de geestelijkheid bestemd was. In de Oosterse Kerk meende men reeds vóór het eind van de vierde eeuw de Heilige Tafel af te moeten schermen met een gordijn, in de zesde eeuw ontstond een afsluiting van het sanctuarium door een ikonenwand.

Offer

De oudst bewaard gebleven citaten uit het eucharistische gebed van de Latijnse Kerk staan in het vierde boek van de verhandeling *De Sacramentis* van Ambrosius van Milaan († 397). In tegenstelling tot de Griekse Kerk, waar de aanwezigheid van Christus voltooid is bij de aanroeping van de Heilige Geest (epiclese), worden bij Ambrosius brood en wijn veranderd in het lichaam en bloed van Christus als bij de instellingswoorden 'Dit is mijn Lichaam' en 'Dit is mijn Bloed' worden uitgesproken.

Vóór de instellingswoorden heeft Ambrosius een transsubstantiatiebede tot God: '*Maak voor ons dit offer zoals het ons beschreven is, begrijpbaar en aanneembaar, opdat het is de gestalte van het lichaam en bloed van onze Heer Jezus Christus.*' (4, 21).¹

Na de instellingswoorden volgt het *gedenkende offeren*: '*Daarom, gedenkend zijn heilbrengend lijden, zijn opstanding uit de doden en zijn hemelvaart, brengen wij U dit offer, dit heilige brood en de beker van het eeuwige leven.*' (4, 27). Deze tekst ligt aan de basis van de gedachte dat aan God de Vader het lichaam en bloed van zijn Zoon geofferd werd. Vanaf de late twaalfde eeuw werd het in de Rooms-katholieke Kerk gebruikelijk de hostie (die in de zevende eeuw het brood was gaan vervangen) na het uitspreken van de consecratiewoorden op te heffen ter adoratie door het volk.

Tweede Vaticaans Concilie

Sinds het Concilie van Trente (1545-1563) gebruikte de Rooms-katholieke Kerk slechts één eucharistisch gebed. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) heeft dit gebed min of meer overgenomen als het eerste van een viertal eucharistische gebeden. Het tweede is een bewerking van het eucharistische gebed uit de Apostolische Traditie, het derde is geheel nieuw en het vierde sluit aan bij de traditie van de Oosters-orthodoxe Kerk. Daarnaast zijn per kerkprovincie nog een aantal eigen gebeden opgenomen (in Nederland nog een viertal). Opvallend daarbij is dat bij de toegevoegde eucharistische gebeden het vrijwel op de

achtergrond geraakte gebed om de Heilige Geest (epiclese) weer is opgenomen, en wel tweevoudig, namelijk vóór en na de instellingswoorden. Het eerste over brood en wijn, het tweede over de aanwezigen. Dit wordt ‘dubbele epiclese’ genoemd.

Naast het al ingevoegde Sanctus, dat echter gerekend werd tot de pefatie (lett. ‘Prefatio’, dat wat vooraf gezegd wordt), werd aan de z.g. ‘Canon Missae’, het centrale gedeelte van het eucharistisch gebed, nog een tweede acclamatie toegevoegd, die het ‘Mysterium fidei’, het mysterie van het geloof, verkondigt: *‘Heer Jezus, wij verkondigen wij uw dood en wij belijden tot Gij wederkeert, dat Gij verrezen zijt’ (of één van de twee alternatieven).*

De Protestantse Kerken

Het *Dienstboek* voor de Protestantse Kerken heeft een orde voor de Maaltijd van de Heer die aansluit bij de oecumenische traditie. Daarbij is een ruime hoeveelheid tafelgebeden opgenomen, meer of minder nauw aansluitend bij de hierboven geschetste oecumenische grondvorm. *Het Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk* voegt daar nog een vijftal aan toe. Opmerkelijk bij de nieuwere tafelgebeden is de toename van het aantal acclamaties, waarschijnlijk om de participatie van de gemeente te vergroten. In mijn beleving komt dat echter de concentratie op de eigenlijke tekst niet ten goede.

Verstopt als nr. 23 staat in het *Dienstboek* op blz. 281 een variant van de tekst uit de *Traditio Apostolica*. Ik zou willen pleiten voor een eerherstel van deze tekst. Die tekst is kernachtig, knoopt aan bij wat in de Vroege Kerk gebruikelijk was en wordt niet onderbroken door later toegevoegde acclamaties. Bovendien sluit dit gebed nauw aan bij de huidige praktijk in de Rooms-katholieke en Anglicaanse kerk, waarmee het dus een waarlijk oecumenische reikwijdte heeft.

Met behoud van alle onderdelen (proloog, dankzegging, instellingswoorden, anamnese, epiclese en lofprijzing) zou de tekst zelfs nog wat verkort kunnen worden:

- v. *De Heer zij met u.*
- g. *En met uw geest.*
- v. *Verheft uw harten.*
- g. *Wij hebben ze bij de Heer.*
- v. *Laten wij dank brengen aan de Heer.*
- g. *Dat is waardig en goed.*

- v. *Wij danken U, God, door uw geliefde Zoon Jezus Christus,
die Gij, toen de volheid der tijden gekomen was,
tot ons gezonden hebt als Redder en Verlosser
en als Verkondiger van uw wil, en mens is geworden.
Die, om uw wil te volbrengen
en ons te maken tot uw uitverkoren, heilig volk,
zijn handen uitstreckte toen Hij voor ons leed.*

*Die, in de nacht dat Hij vrijwillig het lijden op zich nam
om de dood zijn macht te ontnemen
en de opstanding aan het licht te brengen,
het brood nam, U dankte en sprak:*

‘Neemt, eet, dit is mijn lichaam dat voor u gebroken wordt.’

Eveneens nam Hij de beker en sprak:

‘Drinkt allen hieruit, dit is mijn bloed dat voor u vergoten wordt.’

Zo dikwijls gij dit doet, doet het tot mijn gedachtenis.’

*Daarom, zijn dood en opstanding gedenkend,
komen wij tot U met dit brood en deze beker,
en bidden wij U uw Heilige Geest neer te zenden op de gaven van uw Kerk.
Verzamel haar tot eenheid
en geef dat allen die deze gaven ontvangen
vervuld worden met de Heilige Geest,
tot versterking van hun geloof.*

*Zo zullen wij U loven en verheerlijken door uw Zoon Jezus Christus,
door wie de heerlijkheid en eer is
aan de Vader, de Zoon en de Heilige Geest,
nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen.*

g. *Amen.*

Deze tekst sluit tevens aan bij de door de 20ste-eeuwse Rooms-katholieke theoloog Karl Rahner geopperde idee van een ‘Kurzformel des Glaubens’ voor een van het christendom vervreemde wereld, waarbij de betekenis van het eucharistisch gebed in een coherente, voor iedereen begrijpelijke gedachtegang uitgesproken zou moeten worden: Dank aan God de Vader voor zijn Zoon Jezus Christus, die door de Geest present is in brood en wijn, opdat wij ons bij Hem voegen en Hij ons meeneemt door de dood tot zijn en onze opstanding.²

¹ De tekst bij Ambrosius luidt: ‘Fac nobis hanc oblationem scriptam, rationabilem, acceptabilem, quod est figura corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi.’

² Zie Arnold Angenendt, ‘Lobpreis der Alten Liturgie?’, *Stimmen der Zeit*, 228, 10.